

З ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ
РОСІЙСЬКОЮ АКАДЕМІЄЮ НАУК У XVIII СТ.

Стаття присвячена діяльності М. В. Ломоносова (у 1757 — 1765 рр. очолював Географічний департамент Російської Академії наук), Х. Ейлера по вивченню України, зокрема організації експедиції.

В історії російсько-українських наукових і культурних зв'язків значне місце належить великому російському вченому М. В. Ломоносову. З його ім'ям пов'язується початок географічного вивчення України. Очолюючи в 1757 — 1765 рр. Географічний департамент Російської Академії наук, М. В. Ломоносов готував кадри географів, топографів, картографів, розробляв програми експедицій для проведення астрономічних спостережень, картографування території й географічного вивчення Російської держави, а в її межах — і України.

У зв'язку з роботою над новим «Российским атласом», що мав відобразити й територію України, протягом 1759 — 1764 рр. М. В. Ломоносов у службових поданнях, рапортах, листах та інших документах неодноразово згадує українські міста, турбується про одержання з України географічних відомостей, намічає маршрути експедицій.

26 травня 1759 р. канцелярія Академії наук приймає підготовлений М. В. Ломоносовим проект рішення «Об истребовании географических известий для исправления «Российского атласа»»¹ (укладено й надруковано 1745 р.). Цим рішенням передбачалося одержати з місць попередні дані у вигляді відповідей на запитання спеціального географічного «формуляру», чи «реестру» — цей документ поряд з президентом Академії наук графом К. Г. Розумовським (який водночас у 1750 — 1764 рр. був гетьманом України) підписав М. В. Ломоносов. Укладений за участю М. В. Ломоносова «формуляр» географічних відомостей, що складався з 30 пунктів і містив запитання статистичного, економічного та історичного характеру, надсилався «во все губернии и провинции Российского государства»², зокрема на Україну — в Київську та Білгородську губернії канцелярії (остання відала справами Слобідської України).

Однак одержання географічних відомостей йшло повільно: відповіді на місцях складалися формально, зводилися, і це турбувало Академію. 22 березня 1761 р. М. В. Ломоносов підписує визначення канцелярії Академії наук «О посылке подтвердительного указа в Киевскую губернскую канцелярию о присылке ответов на географические запросы»³. У зв'язку з тим, що відповіді на «запросные пункты» Академії було визнано незадовільними, вирішено «в оную

Киевскую губернскую канцелярию послать е. и. в. подтвердительный указ, в котором написать, чтоб она канцелярия от толь полезного и нужного государственного дела отговорками не извинялась, а, напротив того, всякое бы старание приложила и, учиня на каждый пункт по Киевской губернии надлежащие известия, сообщила в Академию немедленно, а в противном случае с изъявлением ее отговорок имеет быть представлено Правительствующему Сенату. Что ж следует для малороссийских городов, о том должны те требуемые известия присланы быть прямо от тех городов»⁴. Подібні попередження надіслані також до Петербурзької, Московської та інших губернських канцелярій.

Справі могли зарадити лише спеціальні академічні експедиції. М. В. Ломоносов у рапорті на ім'я К. Г. Розумовського від 18 жовтня 1759 р., повідомляючи про роботу Географічного департаменту, підкреслював: «Для большей исправности «Российского атласа» неотменно должно знать долготы и широты знатнейших мест Российского государства... Того ради и по моему мнению весьма бы полезно было послать по знатым и нужным местам (которые назначить в Географическом департаменте) в государстве на то из профессоров или адъюнктов для определения долготы и широты в нужных местах астрономическими наблюдениями»⁵.

У жовтні — грудні 1759 р. М. В. Ломоносов складає спеціальне «Расписание кому и в какие места должно быть послано для чинения астрономических наблюдений», в якому намічено три експедиційні маршрути, що охоплювали територію європейської частини Росії, а також України. До першого маршруту (за нього мав відповідати ад'юнкт Географічного департаменту Андрій Красильников), за визначенням Ломоносова, входили міста: «Нарва, Псков, Великие Луки, Смоленск, Тула, Глухов, Киев, Запорожская Сеча, Бахмут, Белгород, Воронеж, Верхней Ломов, Касимов, Владимир, Москва, Тверь, Новгород»⁶. У цьому переліку М. В. Ломоносов згадує Глухів, Київ, Запорозьку Січ та Бахмут, що були розташовані у різних географічних районах України й відіграли значну роль у громадсько-політичному, культурному, військовому й економічному житті країни.

Ці українські місцевості в такій же послідовності М. В. Ломоносов включає в інші документи з питань організації географічних експедицій та визначення їх маршрутів. Серед них можна назвати: «Мнение о посылке астрономов и географов в нужнейшие места России для определения долготы и широты» (січень 1760 р.)⁷, «Об отправлении трех географических экспедиций» (11 лютого 1760 р.)⁸, «Расписание трактов, по которым должны следовать обсерваторы, отправляемые в географические экспедиции» (24 вересня 1760 р.)⁹, «Доношение Канцелярии Академии наук в Сенат об оказании содействия географическим экспедициям» (23 жовтня 1760 р.)¹⁰,

«Представление... об отправлении двух географических экспедиций» (вересень 1764 р.). В останньому документі М. В. Ломоносов підкреслює комплексне призначення таких експедицій: «Кроме астрономических наблюдений, когда облачное небо не допускает пользоваться звездами для главного дела, должно сей случай употреблять на другие топографические описания, снимать планы и проспекты городов и знатных гор или положений мест, примечания достойных, и ради лучшего состояния политической географии описывать и изведывать все, что требуется в разосланных по государству географических запросах»¹¹. Збереглася одна з карт, на якій рукою М. В. Ломоносова накреслено маршрути трьох географічних експедицій — один з них прокладено через Глухів, Київ, Запорозьку Січ та Бахмут¹².

В останні роки свого життя М. В. Ломоносов працював також над «Картою продуктов российских»¹³, що повинна була відобразити розташування й економічні можливості продуктивних сил країни. Одна з трьох частин цієї карти присвячена Україні — «Малой России со всеми заднепрскими местами и границами польскими и турецкими»¹⁴.

М. В. Ломоносов не дочекався здійснення багатьох своїх задумів, проте його діяльність як географа створила реальні передумови для проведення Академією наук великих географо-картографічних досліджень, зокрема славетних «Академічних експедицій 1768 — 1774 рр.». Програма географічних досліджень, накреслена великим ученим, була згодом повністю виконана.

Вона знайшла підтримку багатьох визначних діячів науки, зокрема Леонарда Ейлера — великого математика, фізика й механіка. Його блискуча наукова діяльність була пов'язана з Росією, де він працював у 1727 — 1741 рр. та 1766 — 1783 рр., тобто до кінця життя. У 1768 р. Леонарду Ейлеру, як члену спеціальної комісії по керуванню справами Академії наук, було доручено доглядати за Географічним департаментом, що позитивно вплинуло на діяльність цього закладу¹⁵. Можливість практичного застосування довершених математичних методів в астрономії, геодезії, картографії під час проведення комплексних географічних експедицій приваблювала вченого, і він сприяв цим дослідженням. Була у нього й інша, особиста зацікавленість у цій справі — його наймолодший, третій син Христофор Ейлер був учасником академічних експедицій, а 1770 р. очолив таку експедицію на Україну.

Христофор Ейлер народився 1743 р. в Берліні, де одержав освіту артилериста. Він добре знався на астрономії й геодезії і до 1767 р. служив поручиком у пруській королівській артилерії. На початку 1767 р. він увільнився від служби у Берліні й переїхав до Росії, де одержав призначення до артилерійського полку в Петербурзі. Очевидно, під впливом батька Х. Ейлер незабаром потрапляє до академічної експедиції, що досліджувала 1769 р. район Нижнього

Уралу і Прикаспію. Виконуючи обов'язки «астрономічного обсерватора», він визначає географічні координати багатьох міст і поселень цього краю, нотує географічні описи, провадить метеорологічні спостереження (в Орську спостерігає проходження планети Венери над диском Сонця)¹⁶. Х. Ейлер склав карту ріки Яіка (Уралу) разом з річками-притоками¹⁷. Отже, на Україну 27-річний Х. Ейлер прибув досвідченим астрономом, метеорологом, картографом.

В архіві та бібліотеці Академії наук СРСР у м. Ленінграді нам довелося розшукати і переглянути документи академічної експедиції 1770 р. на Україну: «Подорожню книгу»¹⁸, журнали наукових спостережень¹⁹, донесення учасників до Академії²⁰, картографічні матеріали тощо. Більшість документів написані Х. Ейлером німецькою мовою — у той час він, очевидно, ще недостатньо володів російською, щоб користуватися нею для наукових записів, однак це не вплинуло на наслідки експедиції. Згадки про подорож Х. Ейлера на Україну зустрічаються й у листах його батька, Леонарда Ейлера. Ці документи висвітлюють діяльність експедиції.

На Україні докладні дослідження експедиції Х. Ейлера розпочалися у Кременчуці, куди вона прибула на початку травня 1770 р. після тривалої подорожі з Уралу через Дон і Слобожанщину, де були визначені географічні координати Азова, Черкаська, Бахмута та інших міст.

До складу невеликого експедиційного загону, крім його керівника, «артиллерии бомбандирского полку поручика» Х. Ейлера, ввійшли «морского корабельного флота штурман» Василь Кіпріанов, «часовой мастер», який слідував за астрономічними й геодезичними приладами, та кілька солдатів, які виконували обов'язки служників та охоронців. Завданням експедиції було визначення географічних координат певних населених пунктів України, проведення астрономічних і метеорологічних спостережень, складання й уточнення карти ріки Дніпра з прилеглими районами від Запорозької Січі до Києва тощо.

Обставини не сприяли науковій роботі — невдовзі перед тим над Україною прогула Коліївщина, а потім розпочалася російсько-турецька війна 1769 — 1774 рр. Татарські напади сягали фортеці Св. Єлисавети й докочувалися до Лівобережжя. Уздовж Української лінії, у Подніпров'ї, на Запорозжі провадилися фортифікаційні роботи, пересувалися військові колонії з довгими валками обозів. Поява в цих краях легких візків експедиції з тендітними астрономічними й геодезичними приладами була несподіваною й викликала подив і зацікавленість у місцевих жителів і військових. Однак дослідження провадилися і в цих умовах.

Леонард Ейлер у листі з Петербурга від 11 червня 1770 р. до польського короля Станіслава-Августа (який був почесним іноземним членом Російської Академії наук) повідомляє про

експедиційну подорож свого сина на Україну (L'Ukraine)*, наводить географічні координати Кременчука (Krementschuck), визначені Х. Ейлером, а також сповіщає про маршрут експедиції — до фортеці Св. Єлисавети (fort St. Elisabeth), Запорозької Січі (Sietscha les Gosaques Sapogouguer), а потім на Київ (Kiew) та Смоленськ (Smolensk). У листі наводяться також уточнені й нововизначені географічні координати Риги, Ревеля, Петербурга, Казані, Коли, Емби, Оренбурга, Гур'єва та Якутська²¹ (деякі з них визначив Х. Ейлер). Станіслав-Август невдовзі відповів А. Ейлеру: дякуючи за надіслані географічні відомості, що були використані при укладанні нового географічного атласу Польщі, він просив і надалі повідомляти результати спостережень, які провадились у Росії²². Згодом до Варшави надійшли відомості про координати інших міст Росії та України, серед них і ті, що були одержані Ейлером-сином²³.

Але повернемося до експедиції. Після відпочинку та наукових спостережень у Кременчуці 13 травня 1770 р. вона вирушила до фортеці Св. Єлисавети, куди прибула через кілька днів. Шлях пролягав через Крюків, Золотарівку, Федорівку, Красний Кут та слободу Чернігівську. У фортеці експедиція затрималася, а 20 червня вирушила до одного з головних пунктів свого маршруту — Запорозької Січі.

Попередньо Х. Ейлер повідомив запорозьку старшину про прибуття експедиції на Січ. У травні 1770 р. військовий суддя М. Тимофіїв сповіщав кошового отамана П. Калнишевського, який перебував з козацьким військом у діючій армії: «Сегодня от поручика артиллерии Ейлера прислан нарочный, морского флота штурман Василий Киприанов с тем, что оной Ейлер теперь находится в крепости Св. Елисаветы и вскорости сюда прибудет в Сечь, для примечания в Солнце Венеры под здешним градусом. Тот же присланный требует подвод 20 для поездки ему, Ейлеру, около города для просмотра также расположения рек и днепровых гирл, и всякого во всем удовольствия»²⁴. Кошовий, посылаючись на труднощі воєнного часу, просив переказати Ейлеру, що «войска запорожского все казаки в походе находятся, потому подвод и провожатых поручику давать не можна. А что требует отводу квартиры такой, на коей поместились бы палаток 8, то надобно знать, что в Сечи таких дворов не имеется. А если пространныго места потребно, то по теперешнему летнему времени то стал бы за городом»²⁵.

1 липня 1770 р. експедиція була в Січі, де відразу розпочала наукові спостереження. Очевидно, у запорозців вона знайшла підтримку, оскільки після закінчення досліджень Ейлеру видано почесний «атестат», що свідчив: «Астрономической экспедиции главный предводитель, артиллерии бомбандирского полку господин

поручик Христофор Леонтевич Ейлер в приезд свой в нынешнее время в Сечь Запорожскую, по его прошению в Войско Запорожское в число куреня Кушовского товарищем принят, 4 августа 1770 года»²⁶.

Під час перебування в Січі експедиція здійснила важливі астрономічні, метеорологічні й інші спостереження, а також ряд картографічних зйомок.

Для визначення географічних координат Січі Х. Ейлер з 2 липня по 4 серпня провадив відповідні астрономічні спостереження²⁷. Щоденно з 1 липня по 4 серпня провадились метеорологічні спостереження: вимірювалась температура повітря (о 5 год. ранку, 3 год. 30 хв. дня та 11 год. вечора — час середньоевропейський); визначався барометричний тиск та напрямок вітру (о 3 год. 30 хв. дня); коротко нотувались особливості атмосферних явищ — хмарність, дощ, гроза тощо. Так, наприклад, 10 липня 1770 р. Х. Ейлер відзначив, що температура в Січі була ранком 128°, вдень 122°, увечері 126°, барометричний тиск — 27 — 11½ (ми не займалися визначенням температурної та барометричної шкал, якими користувався дослідник), вітер східний, атмосферні явища — «гроза з дощем, проти ночі ясно». 19 липня температура сягала відповідно 133°, 119°, 127°, тиск 27 — 9, вітер західний, «гроза і буря протягом усього дня»; 31 липня — температура 136°, 118°, 127°, тиск 28 — 1½, вітер західний, «ясно і тихо»²⁸. Це, мабуть, єдиний відомий зараз документ, що фіксує протягом тривалого часу метеорологічні спостереження на півдні України у XVIII ст. Він, безумовно, становить значний інтерес для спеціалістів-метеорологів.

5 серпня 1770 р. експедиція залишила Січ і, рухаючись правим берегом Дніпра, 7 серпня прибула в Нові Кодаки (зараз у межах м. Дніпропетровська). Далі перебралася на лівий берег і дісталася Самари — козацького містечка й фортеці на однойменній річці (поблизу сучасного м. Новомосковськ). 15 — 20 серпня експедиція перебувала в Переволочній — фортеці й містечку біля впадіння Ворскли в Дніпро. Звідси 17 серпня Х. Ейлер надіслав до Академії наук у Петербург докладний рапорт про виконану роботу, в якому між іншим виправдовував свою поїздку до Самари, відвідання якої не було передбачено експедиційною програмою²⁹.

21 серпня загін через Келеберду й Потоки виїхав до Кременчука, куди прибув наступного дня. У Кременчуці експедиція перебувала до 27 серпня, а потім вирушила до Києва, куди дісталася 31 серпня. З Києва виїхали 6 вересня 1770 р. і досить швидко, 9 вересня, через Борзну й Батурин прибули до Глухова. В адміністративній столиці Лівобережної України Х. Ейлер залишався до 17 листопада. Можливо, штурман В. Кіпріанов ще продовжував у той час складати карту Дніпра.

* Лист написано французькою мовою.

До Петербурга експедиція повернулася 5 грудня 1770 р., відвідавши перед тим Тулу, Москву і Новгород. 10 грудня Х. Ейлер доповів в Академію: «Сим имею честь объявить, что я 5 числа сего месяца ввечеру с приданным мне в экспедицию штурманом, часовым мастером и 4 солдатами, из коих трое из крепости Св. Елисаветы и один из Оренбурга, прибыл сюда благополучно и теперь ожидаю приказанія, когда и как должен я здать порученную мне экспедицію»³⁰.

Незабаром після повернення експедиції наукові спостереження на Україні були систематизовані у величезній (розміром 264×157 см) карті, що зображує Середнє і Нижнє Подніпров'я від Києва до Чорного моря. Вміщений у документі заголовок-анотація докладно пояснює характер зображень та умови складання карти: «Карта пограничная к реке Днепру и протчим во оную впадающим речкам и около оных лежащим знатым городам, крепостям и прочим местам, из которых по астрономическим наблюдениям в Сеченской ретранжамент, Самарской ретранжамент, крепости Святыя Елисавет, Переволочная, города Киев и Глухов обсерватором артиллерии бомбандирского полку поручиком Христофором Эйлером в настоящее место поставлены, а реку Днепр от Запорожской Сечи вверх по оной до Киева помощником морского корабельного флота штурманом Васильем Киприяновым в проезд его по реке и по берегу також и жительства по компасу положены, а в расстоянии по объявлению жителей антрентном. Которая опись значит здесь от Сечи до Киева то зеленую полосою. А Новороссийская губерния и часть Малороссии и Польши взята вновь описанной карте 1764 году, а протчие с печатных карт... Делал морского корабельного флота штурман Василей Киприянов»³¹.

Масштаб карти — 10 верств в 1 дюймі (1:42000), градусна сітка нанесена через 10', довгота вказана від Ферро, проекція конічна. Рельєф не показано, за винятком долини Дніпра, де позначено відмивкою. Карта ілюмінована аквареллю у кілька кольорів. Вона охоплює величезну територію, але особливо ретельно відбито на ній район Надпорожжя та Запорожжя, де пролягали головні маршрути експедиції. Тут вказані численні населені пункти, фортеці, польові укріплення, шляхи, річки, кордони. Зображено Українську лінію з її фортецями й прилеглими селами та містечками, позначено Кременчук, Переволочну, Мишури́н Ріг, численні села й слободи в районі фортеці Св. Елисавети, Старий і Новий Кодаки та багато безіменних поселень і запорізьких зимівників. На річці Самара біля гирла на лівому боці позначено «прежде бывшій Самарской ретранжамент, а ныне пустой» — тобто колишню фортецю Усть-Самару, а вище по течії на правому березі — «ретранжамент Самарской, Богородичной тож», далі розташовано Самарський монастир Війська Запорозького.

На карті показано дніпровські пороги і острови: «Кайдацкой, Сурской, Лаханской, Стрелчой, Звонецкой, Кьягинской, остров

Козлов, Ненасытецкой — оной порог больше всех, Воронова Забора, Волны, Будильской, Волжаной, Лычной, Вильны». Зображено острів Хортицю, вгору від неї, на Кічкаському мисі позначено «фарпост Кичкасы», а проти острова на правому березі Дніпра — річки Верхню, Середню та Нижню Хортиці з розташованими на них поселеннями. Від Хортиці до Січі на правому березі Дніпра й окремих його островах позначено понад 20 поселень, серед них «Белянки, Тарасовской, Перебоины, Голои, Никитинской, Никитин Перевоз». Проти останнього поселення на лівому боці ріки вміщено напис: «В оном месте к Никитину в мирное время с Нагайской стороны был перевоз на паромах». В околицях колишньої Старої (Чортомлицької) Січі зображено три козацькі поселення, а поблизу Нової (Підпільненської) — чотири.

Експедиція не займалася картографічними роботами на південь від Січі — на це вказують карта, а також відсутність позначок поселень і укріплень у цьому районі, хоч вони там існували. Тому карта має неточності й помилки в зображенні течії Нижнього Дніпра та його приток, що тяглися в європейській картографії ще з часів Боплана і були виправлені лише наприкінці XVIII ст. Згадана карта становить значний інтерес для вивчення умов заселення Півдня України в 70-ті роки XVIII ст.

Наукові досягнення експедиції Х. Ейлера на Україні були значними. Вони знайшли відображення у першому вітчизняному географічному словнику, надрукованому в Москві в 1773 р., — «Географическом лексиконе Российского государства» Федора Полуніна; в ньому вперше наведені географічні координати багатьох міст Російської держави, а серед них українських — Глухова, Києва, Елисаветграда, Кременчука, Запорозької Січі, Самари, Переволочни, Бахмута, Харкова та інших³², більшість з яких були визначені Х. Ейлером. Сукупність нових географічних відомостей та астрономічних спостережень, одержаних цією й іншими академічними експедиціями, дала матеріал для складання і видання «Новой Генеральной карты России» 1773 р.³³ та наступних картографічних праць Академії наук.

Академічна експедиція на Україну 1770 р. пройшла маршрутами, визначеними колись М. В. Ломоносовим; вона не тільки здійснила задуми великого вченого, а й розширила їх.

³⁰ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1955. — Т. 9. — С. 193 — 194; *Архив АН СРСР*, ф. 3, оп. 1, № 470, арк. 163. — (Далі: ААН).

³¹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 199 — 205; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 18, арк. 24 — 36.

³² Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 245 — 246; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 472, арк. 66 зв.

³³ Там же.

³⁴ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 207; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 313 зв.

- ⁶ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 208; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 313 зв.
⁷ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 211 — 215; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 312 — 313 зв., 358 — 359 зв.
⁸ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 218 — 220; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 471, арк. 38.
⁹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 235 — 236; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 318 — 319.
¹⁰ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 238 — 241; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 315 — 319.
¹¹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 310 — 312; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 350 — 351.
¹² Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 240 — 241.
¹³ Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. — М.; Л., 1946. — С. 84.
¹⁴ Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. — Л., 1954. — С. 115 — 116; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 2, арк. 135 — 136.
¹⁵ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 88 — 89.
¹⁶ Про Христофора Ейлера див.: *Энциклопедический словарь*. — СПб., 1904. — Т. 79. — С. 202; *Эйлер Леонард*. Переписка, аннотированный указатель. — Л., 1967. — Док. № 577, 849, 1022 — 1024, 1734, 1796, 1797, 2072, 2074, 2126, 2197, 2211.
¹⁷ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 89, 403.
¹⁸ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 1.
¹⁹ Там же, од. зб. 2.
²⁰ Там же, од. зб. 4.
²¹ Там же, ф. 136, оп. 2, од. зб. 34.
²² *Эйлер Леонард*. Переписка, аннотированный указатель. — С. 274.
²³ Там же.
²⁴ Цитуємо за: Скальковский А. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киев. старина. — 1891. — Октябрь. — С. 118.
²⁵ Там же.
²⁶ Там же. — С. 119.
²⁷ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 2, арк. 42 зв.
²⁸ Там же, арк. 42.
²⁹ Там же, од. зб. 4, арк. 10 — 11.
³⁰ Там же, арк. 16.
³¹ Библиотека АН СРСР. Відділ рукописів, збір. рукоп. карт і планів, од. зб. 652.
³² *Географический лексикон Российской империи*... из достопамятных известий, собранных Федором Полуниным. — М., 1773. — С. 471 — 478.
³³ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 90.

Одержано 12.10.1989 р.

Статья посвящена деятельности М. В. Ломоносова (в 1757 — 1765 гг. возглавлял Географический департамент Российской Академии наук), Х. Эйлера по изучению Украины, в частности организации экспедиций.

Є. П. Степанович

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті аналізуються звіти вищих спеціальних учбових закладів, листування, протоколи засідань учбових рад вузів, правила і програми занять та інші документи з історії вищої спеціальної освіти на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

© Є. П. Степанович, 1991

Важливим питанням в історії культури України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. є створення і розвиток системи вищої спеціальної освіти. Перші спроби написання історії окремих вищих спеціальних навчальних закладів у цей період були зроблені ще в дореволюційній Росії. Автори розвідок і статей вивчали лише деякі питання, що стосувалися створення вузів чи системи викладання в них і не мали узагальнюючого характеру¹. Одними з перших були публікації та альбоми, присвячені історії створення Київського політехнічного інституту². Ґрунтовним дослідженням з цієї проблематики є праця Н. Г. Рубіна, викладача Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ). Вона присвячена десятиріччю діяльності училища і містить значний фактичний матеріал³. Згодом вийшло ще кілька праць з історії створення різних вузів⁴. У переважній більшості цих невеликих за обсягом книжок не порушуються проблеми створення системи вищої спеціальної освіти, хоча і міститься важливий фактичний матеріал. У зв'язку з цим вони потребують критичного ставлення.

Вивчення історії створення вищих спеціальних навчальних закладів по-справжньому розгорнулося тільки в роки Радянської влади⁵. Питання діяльності вузів дістали відображення у фундаментальних дослідженнях: «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР». Деякі інститути видали звіти та ювілейні збірники, що містять певний фактичний матеріал про організаційний етап і діяльність інститутів у дореволюційний час. В повоєнні роки опубліковано працю В. М. Коропова, присвячену питанням розвитку ветеринарної освіти в Росії⁶. Окремим розділом подано історію Харківського ветеринарного інституту, діяльність якого простежується з часу його створення і до 40-х років ХХ ст.; широко показано роботу провідних професорів і викладачів; проведено аналіз складу студентства. В тому ж 1949 р. було опубліковано збірник статей і матеріалів, присвячений діяльності Дніпропетровського гірничого інституту⁷, що містить матеріал і про дореволюційний період його діяльності. В 1959 р. на сторінках «Вестника высшей школы» обговорювалося питання створення наукової історії вузів країни⁸. У зв'язку з цим було підготовлено збірники з історії окремих інститутів країни⁹.

Однак досі немає спеціальної наукової праці, де розглядалися б процеси, пов'язані з розвитком перших вищих спеціальних навчальних закладів на Україні, створенням науково-допоміжних закладів при них; їх роль у системі спеціальної освіти в країні; участь студентів цих закладів у дореволюційних подіях. В даній статті проаналізовано документальну базу — архівні матеріали, більшість з яких вперше вводиться у науковий обіг. Документи поділяються на такі групи:

1. Звіти вищих спеціальних навчальних закладів, які щорічно надсилалися в міністерство народної освіти та в ті міністерства, що